

Neoliberale urbanisatie in Latijns-Amerika

Sigrid Vertommen

“In making the city, man remade himself” (Robert Park)

Inleiding

De natiestaat is in deze tijden van versnelde globalisering een gecontesteerd begrip geworden. In de jaren zeventig poneerde Henri Lefebvre al dat de huidige globaliseringsgolf “een conflictueuze explosie van ruimte en schaal is” (Lefebvre, 1974). Door de globale herstructurering van de relatie arbeid-kapitaal werd het belang van de nationale schaal gerelativeerd ten voordele van sub- en supranationale vormen van territoriale organisatie (Brenner, 1999). Swyngedouw noemt dit proces waarbij institutionele macht vanuit de natiestaat enerzijds wordt ‘ge-upscaled’ naar globale arena’s en anderzijds wordt ‘gedownscaled’ naar lokale arena’s, ‘glocalisering’ (Swyngedouw, 2005). Andere sociale wetenschappers hebben het over de ‘local-global nexus’ (Peck en Tickell, 2002) of over ‘glurbanisering’ (Jessop, 2001). Het staat vast dat het proces van globale kapitaalsaccumulatie niet langer gebaat is bij een fordistisch-keynesianistische schaalconfiguratie zoals in de decennia na de Tweede Wereldoorlog. Toen gold de natiestaat als de stabiele en geprivilegieerde schaal waarop zich processen van accumulatie en herverdeling voltrokken. Sinds de financiële crisis van de jaren zeventig werden er nieuwe schalen geproduceerd waarop deze kapitaalsaccumulatie zich efficiënter kon ontwikkelen. Uitgaande van een kapitalistisch wereldsysteem, is het logisch dat dit proces zich niet alleen in het Westen voltrekt, maar ook in andere continenten, weliswaar aan verschillende snelheden en met wisselende intensiteiten. Ook in Latijns-Amerika wordt de natiestaat als schaal zowel van boven af als van onderuit gecontesteerd. De schulden crisis eind jaren zeventig betekende het einde van de gecentraliseerde ‘developmental’ staat die gericht was op het ontwikkelen van de nationale markten via importsubstituerende industrialisatie (Nijenhuis, 2002). Sindsdien ontluiken er in heel Latijns-Amerika processen van politieke en economische ‘glocalisering’; zo illustreert ook de volgende bloemlezing uit de recentste actualiteit.

De vier gasrijke provincies in de Boliviaanse laagvlakten organiseerden de voorbije maanden referenda om meer regionale autonomie op te eisen. De provincies Pando, Beni, Santacruz en Tarija, de zogenaamde ‘Halve Maan Beweging’, eisen een grotere controle van de regionale gasinkomsten en willen bovendien provinciale parlementen en eigen taksmechanismen. Bijna tachtig procent van de inwoners van de oosterse laagvlaktes keurde het referendum goed. Deze acties kwamen er nadat Evo Morales een nieuwe grondwet doorvoerde, waarin hij beloofde de regionale gasinkomsten te nationaliseren, wat volgens de Halve Maan Beweging buitenlandse investeringen zou afschrikken (IPS

News, 23 juni 2008). Federalisering wordt dus ook in Bolivia een strategie om de mogelijkheden die de globale markt biedt, opnieuw naar lokale entiteiten te alloceren.

Op quasi hetzelfde moment als de referenda in Bolivia werden gehouden, werd in Brasilia de Unie van Zuid-Amerikaanse Naties geofficialiseerd. De UNASUR wordt de Zuid-Amerikaanse tegenhanger van de Europese Unie. Het is een supranationale instelling die een gemeenschappelijk parlement en een Centrale Bank omvat. De UNASUR zal zich in eerste instantie toespitsen op agendapunten zoals handel, infrastructuur en energie. De idee van een 'Verenigd Zuid-Amerika' ontstond initieel omdat men de grenzen tussen de twee regionale handelsblokken, Mercosur en Andespact, wilde opheffen en onder de bevoegdheid van de UNASUR plaatsen. Dit wordt vandaag echter nog gecontesteerd door een aantal nationale lidstaten. Ook het plan van Brazilië en Venezuela om een regionale Defensieraad op te richten, het zogenaamde 'militaire luik' van de UNASUR, vindt tegenwind van Colombia (IPS News, 23 mei 2006).

Het Zuid-Amerikaanse glocaliseringsproces staat momenteel nog in zijn kinderschoenen, maar de tendens is volgens mij frappant. In dit artikel wil ik nagaan hoe de Latijns-Amerikaanse natiestaat onder druk van de neoliberale globalisering haar institutionele macht steeds vaker naar subnationale instituties transfereert. De nadruk zal hier liggen op de stad en de urbane schaal. De urbane ruimte is niet zomaar een lokale arena waarbinnen er zich globale processen van neoliberale herstructurering afspelen; het is de cruciale site geworden voor de productie, de reproductie en de constante mutatie van het neoliberalisme. Het is daarnaast het geliefkoosde laboratorium voor neoliberale beleidsexperimenten, institutionele hervormingen en politiek-ideologische projecten. Zoals Brenner het treffend verwoordt: "Cities are preconditions, arenas and outcomes of the current round of global capitalist restructuring" (Brenner, 2000). Deze reconfiguratie van globaal kapitaal heeft de stedelijke geografieën in Latijns-Amerika dan ook op fundamentele wijze hertekend. In tal van Latijns-Amerikaanse metropolen werd begin jaren negentig een nieuw stedelijk beleid uitgestippeld, waarin competitiviteit, economische groei en 'strategische urbane planning' centraal staan. Nagegaan wordt welke sociospatiale processen van inclusie en exclusie, accumulatie en herverdeling dit nieuwe stedelijke beleid katalyseert: hoe verhouden de verschillende sociale groepen zich tot elkaar in de hervormde urbane ruimte? We kunnen deze analyse niet aanvangen zonder een verplicht rondje conceptuele en deontologische hygiëne. Daarom expliciteren we eerst wat we moeten verstaan onder neoliberalisme om vervolgens na te gaan of dit wel een relevant gegeven is in een analyse van Latijns-Amerika. Aan de hand van een aantal gevalstudies beschrijven we hoe de globale herstructurering van de relatie kapitaal-arbeid de urbane ruimte in Latijns-Amerika heeft getransformeerd. Er zullen voorbeelden van Managua, Buenos Aires, Sao Paulo en Santiago de Chile aan bod komen. In een laatste deel bekijken we de mogelijkheden tot verzet tegen het neoliberale urbane beleid en gaan we na op welke schaal dit verzet zich het beste kan organiseren. Zijn er in Latijns-Amerika mogelijkheden

om de antisociale uitwassen van een neoliberaal urbaan beleid macro-economisch te neutraliseren, of organiseert het verzet zich beter lokaal?

Reëel bestaand neoliberalisme in Latijns-Amerika

Het neoliberalisme is sinds de jaren zeventig geëvolueerd van een omstreden en utopisch intellectueel experiment tot een dominant politiek-economisch systeem, gericht op de totale commodificatie van de maatschappelijke relaties. Dit systeem wordt gekenmerkt door persistente vermarkting, de afbraak van de keynesianistische verzorgingsstaat en de liberalisering van handels -en financiële markten. Zowel in haar ideologisch-discursieve component als in de praktische realisaties hiervan werkt het neoliberalisme bijzonder indringend en allesomvattend. “The new planetary vulgate”, zo omschreven Bourdieu en Wacquant het (Bourdieu en Wacquant, 2001). Hoe planetair het neoliberalisme ook moge zijn, het neemt geen monolithische vorm aan en bewerkstelligt niet overal dezelfde effecten. Men kan Westerse en ideaaltypische concepten zoals neoliberalisme of keynesianisme niet zomaar naar een Latijns-Amerikaanse context transponeren: “It’s only in the dark that all cats look black” (Munck, 2003). Het lijkt me daarom beter om te spreken van ‘actual existing forms of neoliberalism’. Op die manier kan men de structurele eigenschappen van neoliberaal kapitalisme onderkennen zonder de aandacht te verliezen voor de regionale, nationale of lokale vorm waarin het zich manifesteert. Het neoliberalisme onder Ronald Reagan verschilt nu eenmaal sterk van dat onder Vicente Fox of Sanchez de Lozada. Door neoliberalisering in eerste instantie als een proces te beschouwen en niet als een geobjectiveerd einddoel, kunnen we bovendien een vooringenomen en teleologische analyse vermijden.

In deze analyse wordt neoliberalisering beschouwd als een dialectisch proces van creatieve destructie (Brenner en Theodore, 2002). Dit proces bestaat uit twee analytisch verschillende momenten: een destructieve fase die we ‘rollbackneoliberalisme’ kunnen noemen en een constructieve fase die we als ‘rolloutneoliberalisme’ kunnen classificeren. Het destructieve moment vond zijn prototypische uitwerking in het antisociale beleid van Thatcher en Reagan in de jaren tachtig. Het was gericht op een fundamentele deregulering en ontmanteling van de keynesianistische verzorgingsstaat om zo het hoofd te bieden aan de financiële crisis. De sociale gevolgen van deze soberheidspolitiek waren funest en het duurde niet lang voordat de ‘Third Way’ door Clinton en Blair als valabel compromis werd geïntroduceerd. De ‘Third Way’ kunnen we beschouwen als de constructieve fase in het neoliberaliseringsproces, waarbij de interventionistische staat opnieuw actief werd opgebouwd en de neoliberale economische recepten in een nieuw regulerend regime geïnstitutionaliseerd werden.

In Latijns-Amerika kunnen we dit proces van creatieve destructie eveneens onderkennen. Meer zelfs: de destructieve ‘rollbackfase’ werd voor het eerst op Latijns-Amerikaanse bodem uitgetest. In 1973 werd het socialistische regime van Salvador Allende op brutale wijze van de macht verdreven door

generaal Pinochet, die het land zowel politiek als economisch volledig transformeerde. Hij liet zich bij deze macro-economische herstructurering inspireren door economen zoals Milton Friedman, de peetvader van het neoliberalisme, en zijn Chicago Boys. Andere Latijns-Amerikaanse landen kwamen pas later in contact met het 'rollbackneoliberalisme'. Bovendien waaide er tezelfdertijd een monetaristische wind door de internationale financiële instellingen. Toen het moderniseringsoptimisme dat zich veruitwendigde in imports substitutie en industrialisering, resulteerde in torenhoge staatsschulden en duizelingwekkende inflatiecijfers, besloten de IMF, de WB enz. in te grijpen. Het verhaal is ondertussen bekend. Er werden in Chili en Argentinië structurele aanpassingsprogramma's ingevoerd. Ook in Bolivia (Kohl, 2004), Mexico (Heredia en Purcell, 1995), Peru, Colombia en Nicaragua (Rodgers, 2005; Hansen-Kuhn, 1995) was er sprake van een 'Nieuw Economisch Model', gericht op financiële stabiliteit en economische groei door privatisering van overheidsbedrijven, liberalisering van financiële en handelsmarkten en afslanking van de 'verzorgingsstaat'. Wat uiteindelijk de Washington Consensus werd genoemd, had in de jaren tachtig desastreuze gevolgen voor heel Latijns-Amerika. Tussen 1980 en 1989 daalde het geaggregeerde bnp van Latijns-Amerika en de Caraïben met gemiddeld 8.3 % (Gilbert, 2003). In de steden was er sprake van hallucinante werkloosheids- en armoedecijfers. Bovendien nam zowel de ongelijkheid als de informalisering in quasi alle Latijns-Amerikaanse landen met rasse schreden toe (Walton, 2004; Munck, 2003; Portes en Hoffman, 2003; Gilbert, 2003). Dit 'verloren decennium' bereikte in 1994 zijn apotheose met de Mexicaanse financiële crisis. De 'Tequila crisis' was voelbaar tot in Brazilië, Chili en Argentinië en bewees hoe precair de financiële stabiliteit is die buitenlands kapitaal kan bieden. Net als in het Westen had men in Latijns-Amerika begrepen dat rauwe en onversneden vermarkting geen 'magic bullet' was en dat "it takes more to succeed than only compete" (Gilbert, 2003). Via de 'Santiago Consensus' probeerden de Latijns-Amerikaanse landen de rigiditeit van de 'Washington Consensus' wat af te zwakken door opnieuw meer ruimte te laten voor sociale programma's en democratische institutionalisering, zonder het geloof in de op de markt georiënteerde groei te verliezen (Munck, 2003). De koopkracht nam vanaf het midden van de jaren negentig in bijna alle Latijns-Amerikaanse landen toe, maar de ongelijkheid bleef zorgwekkend hoog (Walton, 2003). De structurele aanpassingsprogramma's werden door vriend en vijand als ontoereikend bestempeld, maar toch werd er geen afstand genomen van de neoliberale economische basisrecepten. In de presidentschappen van Fox in Mexico, Sanchez de Lozada in Bolivia, Fujimori in Peru, Aleman in Nicaragua en Menem en De La Rúa in Argentinië werden de neoliberale grondbeginselen geconsolideerd en geïnstitutionaliseerd. Ondanks de huidige ruk naar links, blijft Latijns-Amerika ingeschakeld en opgesloten in het wereldsysteem. Via vrijhandelsverdragen met Amerika (NAFTA en CAFTA) en de Europese Unie (Economic Partnership Agreements en Associatieverdragen) heeft het 'rolloutneoliberalisme' zich in Latijns-Amerika en de Caraïben comfortabel genesteld.

Revival of the local: Nieuw Urbaan Beleid in Latijns-Amerika

Nu het duidelijk is dat er in de Latijns-Amerikaanse benadering wel degelijk sprake is van neoliberaliseringsprocessen, kunnen we nagaan hoe die de lokale urbane ruimte in Latijns-Amerika hebben geherstructureerd. Sinds de crisis van het fordisme eind jaren zeventig is de nationale ‘developmental state’ niet langer de voornaamste geografische eenheid van het wereldkapitalisme. Steden en stadsregio’s worden vandaag gepercipieerd als de centrale motoren van industriële en financiële groei (Sassen, 2001). Dit is uiteraard geen nieuwigheid, want steden voorzagen al lang voordat er sprake was van neoliberalisme, in een economisch surplus voor de staat. Wat er sinds de jaren tachtig wel fundamenteel veranderde, is dat steden uitgegroeid zijn tot socio-institutionele machtscentra die steeds vaker zelf kunnen beschikken over de economische surplussen die ze genereren. Via het proces van decentralisering werden bevoegdheden en verantwoordelijkheden die vroeger op het nationale niveau werden beheerd, naar lagere bestuursechelons getransfereerd.¹ Ook in Latijns-Amerika introduceerde het gros van de landen midden jaren tachtig decentraliseringsprojecten.² Op die manier kon men gelijktijdig inspelen op de lokale sociale behoeften en op de eisen van de globale markt. In de meeste landen werden gezondheidszorg en educatie een verantwoordelijkheid van lokale overheden. Het zou fout zijn te stellen dat er alleen economische motieven aan de grondslag van dit decentraliseringsproces lagen. Na de vele decennia van militaire dictatuur en populistische pseudodemocratie moest politieke decentralisering het prille democratiseringsproces in Latijns-Amerika vergemakkelijken. In Bolivia werd de decentralisering doorgevoerd in het kader van de ‘Ley de Participacion Popular’. Volgens deze wet moest het volk na de vele jaren van onderdrukking opnieuw nauwgezet betrokken raken bij het politieke project. Sinds 1994 is twintig procent van het Boliviaanse overheidsbudget bestemd voor de stedelijke en gemeentelijke bestuursniveaus.³ Met dit geld moeten de lokale overheden onderwijs, gezondheidszorg, sportfaciliteiten, micro-irrigatiesystemen en urbane planning financieren (Kohl, 2006). Elke stad en gemeente werd verondersteld een Ontwikkelingsplan te formuleren volgens het principe van ‘volksparticipatie’. Dit betekent dat de lokale overheid in samenspraak met de civiele maatschappij en de privésector een vijfjarenplan moest uitstippelen. De relatie tussen de staat, de civiele samenleving en de markt werd dus grondig hervormd en ‘urban government’ werd in Bolivia vervangen door

¹ In de meeste Latijns-Amerikaanse landen had men vóór de jaren tachtig ook al met decentraliseringsprojecten geëxperimenteerd. In Bolivia werden vanaf de jaren zestig CORDES ingevoerd. Dit waren regionale ontwikkelingsondernemingen. Ze stonden in voor publieke diensten, maar waren in Bolivia vooral bekend om hun hoog bureaucratisch gehalte. Het is echter pas vanaf de jaren tachtig dat er in Latijns-Amerika een ware decentraliseringsgolf uitbrak.

² In de federale landen zoals Brazilië, Argentinië, Mexico en Venezuela was de decentralisering geënt op het verstevigen van de intermediaire bestuursniveaus, zoals de provincies of de deelstaten. In de unitaire landen impliceerde de decentralisering een downscaling van de institutionele macht naar het lokale en het stedelijke niveau (Nijenhuis, 2002).

³ Volgens de Ley de Participacion Popular (LPP) worden de stedelijke budgetten toegekend op basis van het aantal inwoners dat in de stad is ingeschreven. Dit betekent dat de LPP niet inspeelt op migratietendenzen of informaliteit en bovendien dunbevolkte steden aan hun lot overlaat. Volgens verschillende auteurs is de LPP dan ook een middel om op publieke dienstverlening te besparen (Kohl, 2006).

‘urban governance’. In Brazilië speelde er zich een soortgelijk scenario af. Na de militaire junta’s werd een nieuwe grondwet opgesteld, waarin het volk medezeggenschap werd beloofd in de urbane hervormingen en de publieke administratie. Dit resulteerde in 2001 in de afkondiging van de zogenaamde ‘City Statutes’, waardoor de stad niet alleen meer financiële autonomie kreeg, maar eveneens bestuurd werd met directe inspraak van de urbane sociale bewegingen, ngo’s en de privésector (Caldeira, 2005).

Een decentraliseringsproces waarbij een burger na vele jaren van dictatuur en onderdrukking opnieuw betrokken wordt bij de politieke besluitvorming, kan alleen maar toegejuicht worden. Toch ging het proces van democratisering in Latijns-Amerika ironisch genoeg gepaard met een proces van neoliberalisering. De neoliberale markt-receptuur penetreerde als een sluipend gif de vaak goedbedoelde ‘urban governance formule’ (Swyngedouw, 2002, 2005, 2007; Macleod, 2002). In het kader van de democratisering en de daarmee verbonden decentralisering van de Latijns-Amerikaanse staten kwam er een opening om op het stedelijke niveau een nieuw urbaan beleid te formuleren. Volgens dit beleid, dat vandaag nog altijd doorwerkt, moet de stad zich positioneren als een ‘entrepreneurial city’ (Harvey, 2006) Dit betekent dat de neoliberale stad in de eerste plaats internationaal kapitaal moet aantrekken om zo economische groei te genereren. Hierdoor ontstond een tendens van city marketing, waarbij de stad een product wordt om te verkopen. Om aan de uitdagingen van de economische globalisering tegemoet te komen, moet de stad zich zo competitief mogelijk opstellen, want de concurrentie van andere steden is moordend. De stad stelt bijvoorbeeld speciale economische zones in, waar de privésector weinig belastingen moet betalen en waar de arbeidsvoorwaarden flexibel zijn. Daarnaast creëert men grootschalige urbane ontwikkelingsites die beheerd worden door partnerships van publieke en privé-ondernemers. Grote ontwikkelingsprojecten zoals de opwaardering van businesscentra, de bouw van musea en tentoonstellingsruimtes, grote toeristische resorts, winkelcentra en uitgestrekte ‘gated communities’ moeten een internationale en kosmopolitische elite aantrekken en de competitieve positie van de metropool in het wereldsteden-netwerk versterken. Dit proces, waarbij publieke-privépartnerships van stadsontwikkelaars, urbane planners, vastgoedmakelaars in samenspraak met de lokale overheid en plaatselijke ngo’s de stad ‘heruitvinden’, noemt men ‘strategische urbane planning’. In tal van Latijns-Amerikaanse grootsteden zoals La Paz en Santacruz (Steinberg, 2005), Rio de Janeiro en Sao Paolo (Caldeira, 2005), Lima (Borsdorf, 2002), Bogota, Santiago de Chile (Borsdorf en Hidalgo, 2008; Janoschka, 2002), Cordoba, Rosario en Buenos Aires (Vanella, 1996) werd eind jaren negentig een strategisch urbaan beleid geformuleerd op basis van consensueel overleg tussen de lokale overheid, de markt en de civiele samenleving. Het voornaamste doel van strategische urbane planning is het competitief maken van de stad, zodat ze in het wereldsysteem kan renderen. Zelfs Havana kon niet aan de nieuwe ‘governmentality’ ontsnappen, waarbij steden zich zo concurrentieel mogelijk moeten positioneren om buitenlands kapitaal aan te trekken.

Wat is er nu zo fundamenteel onrechtvaardig aan dit neoliberale urbane beleid? Hoe kan de opwaardering van een zakencentrum of de bouw van een museum funeste gevolgen hebben voor het merendeel van de stedelijke bevolking? De bouw van dergelijke ontwikkelingsprojecten wordt vaak sociaal gelegitimeerd, omdat men ervan uitgaat dat er een ‘trickle-downeffect’ zal plaatsvinden, waarbij de gegenereerde winst naar de lagere klassen in de samenleving zal doorsijpelen. Dit gaat natuurlijk niet op in een gedereguleerde politieke omgeving waar er geen nationaal gecoördineerde herverdeling plaatsvindt (Swyngedouw, 2002). Niet zelden wordt een UDP neergeplant in een armere buurt die behoefte heeft aan opwaardering en revitalisering. Dit leidt er in sommige gevallen toe dat informele sloppenwijken ontruimd worden om plaats te kunnen maken voor decadente ontwikkelingsprojecten. In andere gevallen kan dit ervoor zorgen dat de omliggende grondprijzen exponentieel stijgen, waardoor de armere huishoudens gedwongen worden naar perifere stadsdelen te verhuizen. In Santiago de Chile werd in 1979 een nieuw stedelijk ontwikkelingsbeleid afgekondigd, waardoor onbebouwde percelen en braakliggende stukken grond door de privéwoningmarkt opgekocht konden worden. Vastgoedmakelaars en projectontwikkelaars speculeerden met de opgekochte stukken urbane grond, waardoor de grondprijzen de hoogte in schoten. Bovendien investeerden ze in arme stadsdelen, waardoor de botsing tussen kern en periferie zich zelfs op microschaal begon te manifesteren en de toenmalige midden- en arbeidersklasse genoodzaakt werd te verhuizen (Borsdorf en Hidalgo, 2008; Janoschka, 2002). Neil Smith noemde dit proces ‘gentrificatie’ (Smith en Low, 2006). Hij stelt dat in een liberaal geïnspireerd stedelijk beleid de al bestaande sociospatiale ongelijkheid zal toenemen.

Door de privatisering van de publieke ruimte en meer specifiek de straat, verliezen de armere klassen hun dagelijkse overlevingsruimte. Vooral leden van de onderklassen zijn de eerste slachtoffers. Straatverkopers, bedelaars of prostitués zijn nu eenmaal afhankelijk van de publieke ruimte om te kunnen overleven. Kate Swanson besluit na haar onderzoek naar revanchistische steden in Ecuador dat indigene straatverkopers van de straten van Quito worden verwijderd, omdat ze niet passen in de nieuwe neoliberale esthetiek van de stad. De UDP's brengen een nieuwe sociale hygiëne met zich mee, waarbij de straten van de ongewenste elementen gezuiverd worden (Swanson, 2007). Door de privatisering van de publieke ruimte verliezen de arme stedelingen niet alleen hun dagelijkse overlevingsruimte, maar vaak ook hun enige politieke arena. “Public space is the only locus of collective expression for those who lack institutional settings to express discontent” (Bayat, 1997). De straat geldt als voornaamste gemene deler van de arme informele stedelingen. Volgens Bayat kan de straat de organisatiekracht van de informele klasse verhogen en eventueel verzet katalyseren. Door een verdere privatisering van de publieke ruimte worden de embryonale vormen van verzet in de kiem gesmoord en blijft de informele klasse vaak monddood achter. De nieuwe stedelijke glamourzones

vormen in dit opzicht de ultieme demarcatielijn tussen de winnaars en de verliezers van de neoliberale globalisering (Macleod, 2002).

In wat volgt, zal ik twee concrete gevalsstudies bespreken waarin de neoliberale reterritorialiseringsprocessen in Latijns-Amerikaanse metropolen werden geanalyseerd. Een eerste casus bespreekt het fenomeen van de ‘gated communities’ in Sao Paolo en Buenos Aires. Een tweede casus beschrijft de sociospatiale transformatie van Managua sinds het neoliberale bewind van Arnoldo Aleman.

Alphaville en Nordelta: architectuur van de angst

Door middel van een liberaal geïnspireerd urbaan beleid wordt de publieke ruimte dus geprivatiseerd. Dit betekent dat de toegang tot de publieke ruimte niet meer verleend wordt op basis van constitutioneel burgerschap, maar wel op basis van de positie op de socio-economische ladder. Burgerschap wordt in Latijns-Amerika dus in sterke mate gecommodificeerd. Een voorbeeld van de privatisering van de publieke ruimte stad is de flagrante proliferatie van het aantal ‘barrios cerrados’ of ‘gated communities’. In grote steden zoals Santiago de Chile, Buenos Aires, Mexico City, Rio de Janeiro en Sao Paolo is de boom van afgesloten, residentiële wijken exemplarisch voor de tendens van urbane fragmentatie en de toegenomen sociospatiale segregatie. De gegoede klassen trekken zich terug in de ommuurde enclaves van de Latijns-Amerikaanse voorsteden. Hier worden ze van de door drugs en criminaliteit vergeven buitenwereld beschermd door middel van elektrische poorten, camera’s, prikkeldraad en privébewakers. “De architectuur van de angst”, zo noemt Theresa Caldeira de trend van geprivatiseerde urbanisatie (Caldeira, 2005). Het onveiligheidsgevoel neemt in Latijns-Amerika een bijna metafysische dimensie aan. Er kan niet worden ontkend dat de stadscriminaliteit fel toegenomen is, maar de perceptie op deze vorm van geweld en de nadruk op een scheidingslijn tussen ‘wij’ en ‘hen’ leiden tot tunneldenken. Vandaag de dag nemen de ‘gated communities’ in grootte en omvang toe, waardoor ze tot ‘gated cities’ evolueren. Deze geprivatiseerde steden omvatten niet alleen de residentiële wijken, maar eveneens straten, universiteiten, zakencentra, bars en restaurants. Ze zijn quasi volledig zelfbedruipend geworden. Sinds de invoering van het nieuwe stedelijke beleid biedt de privéwoonmarkt de koopkrachtige elite van Santiago de Chile ZODUC’s en ADUC’s (Zonas y Areas de Desarrollo Urbano Condicionado) aan. Dit zijn speciale ontwikkelingszones gelegen in de perifere delen van de stad waarop grootschalige ‘gated communities’ worden gebouwd. De verschillende ‘barrios cerrados’ worden via nieuw aangelegde wegen met elkaar verbonden, waardoor een soort van ‘gated city’ vorm krijgt. In Santiago de Chile trekt de rijke elite sinds twee decennia weg uit het centrum om in de periferie geprivatiseerde steden zoals Hacienda Chicureo, La Reserva en Piedra Roja op te richten (Borsdorf en Hidalgo, 2008). Die worden niet langer ontwikkeld door Chileense vastgoedkantoren, maar door Spaanse, Mexicaanse en Amerikaanse vastgoedondernemingen, zoals Habitaria, Geosal en Pulte.

In Buenos Aires werd in 1999 op 30 kilometer van het centrum de bouw van een grootschalige ‘gated community’ aangevat. Nordelta of ‘Ciudad Pueblo’ (Dorpsstad), zoals de eigen inwoners hun thuisbasis noemen, omvat 1600 hectaren en biedt 80.000 mensen van de topklasse, de middenklasse en steeds vaker ook de lage middenklasse een residentiële woning aan die via hekken en poorten van het urbane weefsel afgeschermd wordt. Men vindt er supermarkten, culturele centra en alle zakelijke faciliteiten (Janoschka, 2002). Een soortgelijk project treft men aan in Sao Paulo. Op 23 kilometer van het centrum ligt Alphaville, een geprivatiseerde stad die voorlopig uit 33 ‘gated communities’ bestaat. De idee achter Alphaville werd begin jaren zeventig uitgewerkt door het architectenbureau/vastgoedonderneming Albuquerque & Takaoka. In die periode begonnen de criminaliteitscijfers van de Braziliaanse stad de pan uit te rijzen en leverde de verkeerscongestie heel wat problemen op. Vooral voor de hogere klasse was er behoefte aan ontwikkeling van de voorsteden. Albuquerque & Takaoka kocht een groot landbouwareaal op en urbaniseerde het gebied. Aanvankelijk werden de gronden voornamelijk voor industrieel en commercieel gebruik ingenomen, maar al snel werden er ook luxueuze residenties neergezet. Alphaville heeft geen stadsbestuur, maar wordt gemanaged door Alphaville Urbanismo, het voormalige Albuquerque & Takaoka. Dit beheer omvat geen publieke diensten, want die worden in grote mate aan de bewoners uitbesteed. Alphaville Urbanismo voorziet wel in andere ‘primaire’ behoeften, zoals zakendistricten, hotels, sportclubs, sauna’s, tennisvelden, landingsstrips voor helikopters, bars, golfterreinen en shoppingcentra. Per dertig burgers is er één bewaker (Caldeira, 2002).⁴ Alphaville draagt ironisch genoeg dezelfde naam als de cultfilm van Jean-Luc Godard uit de jaren zestig, waarin een dystopisch toekomstbeeld van de stad wordt geschetst. Alphaville en Nordelta zijn flagrante voorbeelden van de ‘revanchist city’ die op brutale en radicale wijze in de Latijns-Amerikaanse samenlevingen werd geïmplementeerd (Smith, 2002). Revanchistische steden zijn steden waar de sociospatiale polarisatie toeneemt en waar armoede wordt gecriminaliseerd: niet de armoede, maar de arme wordt tot vijand uitgeroepen. Het is in deze architectuur van angst dat de alfa’s elke avond met een bang hart hopen dat de omega’s ook deze nacht in hun favelas zullen blijven ronddolen.⁵

Het symptoom Managua

In Managua vindt er onder impuls van de neoliberale globalisering een ander soort reterritorialiseringsproces plaats. Hier rijzen de ‘barrios cerrados’ niet als paddenstoelen uit de grond. Tot mijn laatste bezoek aan Managua in 2007 was er slechts sprake van twee grootschalige ‘gated communities’ in het zuidoostelijke deel van de stad. Er zijn simpelweg te weinig rijke mensen in het door oorlog, natuurrampen en corruptie geplaagde Nicaragua om zulke afgesloten residentiële wijken

⁴ Pour la petite histoire: de lokale sportclub in Alphaville draagt de naam CIA en is gespecialiseerd in het aanleren van zelfverdedigingstechnieken.

⁵ Met dank aan Tineke De Clercq en <http://www.vertigomagazine.co.uk>.

te laten renderen. Toch is de neoliberale elite er in de jaren negentig in geslaagd om de stad op radicale wijze stedenbouwkundig te hervormen, met als voornaamste gevolg de verdere fragmentering van het urbane weefsel. Dennis Rodgers doet sinds enkele jaren onderzoek naar de heropbouw van Managua sinds de verwoestende aardbeving van 1972 en schenkt daarbij bijzondere aandacht aan de neoliberale urbanisatie van Managua onder het burgemeesterschap van Arnaldo Aleman. Zijn interessante werk wordt hier besproken en aangevuld met nieuwe waarnemingen.

Managua is in vele opzichten een atypische hoofdstad. Ze is niet alleen de groenste hoofdstad ter wereld, maar eveneens de meest gedecentreerde. “Managua has no center, no skyline, no logic” (Footprint, 2001). De aardbeving van 1972 verwoestte grote delen van de binnenstad, die nog altijd niet werden heropgebouwd. Dit geeft de stad een postapocalyptische look (Wall, 1996). In de volksmond wordt Managua toepasselijk ‘la ciudad caotica’ genoemd. Na de revolutie in 1979 werd er door het socialistisch geïnspireerde FSLN (Nationaal Sandinistisch Bevrijdingsfront) een ‘Sandinistisch Stedelijk Ontwikkelingsproject’ op touw gezet om de wederopbouw van Managua te garanderen.⁶ De voornaamste focus lag op de verpauperde wijken en de ‘barrios’. Met financiële en ideologische hulp van Cuba werden deze arme stadswijken heropgebouwd volgens het principe van ‘self-help housing’. Dit betekent dat de woningen en de gemeenschap door de bewoners zelf werden gereconstrueerd. Toen de Contra Oorlog grote delen van de nationale begroting begon op te sloppen, was er echter geen geld meer voor het ‘Sandinistisch Stedelijk Ontwikkelingsproject’. Begin jaren negentig werden de Sandinisten onverwacht van de macht verdreven en brak het neoliberale tijdperk aan. Voordat het presidentschap in 1996 werd aangevat, trad Arnaldo Aleman aan als burgermeester van Managua. Hij werd verkozen met een elitair urbaan project voor Managua, waarmee hij de ‘Miami boys’ opnieuw naar de hoofdstad wilde lokken. Met de ‘Miami boys’ refereert men in Nicaragua aan de rijke topklasse die ten tijde van de Sandinistische Revolutie naar de VS was gevlucht. Terug in Managua, eiste deze elite hetzelfde zakenklimaat en dezelfde vrijetijdsfaciliteiten op als in de VS. Arnaldo Aleman speelde hier handig op in en zorgde ervoor dat Managua een aantrekkelijke investering werd voor buitenlands kapitaal. Hij stelde een aantal speciale economische zones in (SEZ) en startte met de bouw van een aantal decadente ‘cosmeticaprojecten’. De malecon aan het Meer van Managua werd vernieuwd en er werd in het centrum van de stad een grote fontein neergezet die veelkleurig water de hoogte in stuwde. Daarnaast werden de sloppenwijken in het centrum van de stad ontruimd, revolutionaire muurschilderingen overschilderd en bedelende straatkinderen van de grote kruispunten gehaald.

Pas toen hij president werd, kon Aleman voor zijn urbaan ontwikkelingsplan grotere sommen geld uittrekken. Hij zette een peperduur nieuw presidentieel paleis neer, inclusief kogelvrije ruiten en een

⁶ Na de aardbeving kreeg Nicaragua grote fondsen van humanitaire hulporganisaties en internationale instellingen, maar dit geld verdween grotendeels in de zakken van toenmalige dictator Somoza.

fontein waarvan het ritme van de waterstralen gecomputeriseerde melodieën deed weerklinken. Amerikaanse ketens zoals Subway, Pizza Hut, Hard Rock Café en McDonalds konden in Managua eindelijk hun deuren openen.⁷ Er werden bovendien in het centrum van Managua twee gigantische shoppingcentra neergeplant, de Plaza Inter en de Metrocentro. Dit alles werd gebouwd voor en door een nationale en internationale topelite die bovendien sterke belastingvoordelen genoot. Toeristen behoorden eveneens tot de doelgroep in dit neoliberale stedelijke beleid. Er werd niet alleen een luxueuze internationale luchthaven gebouwd, maar ook toeristische resorts, hippe cafés en restaurants. Zoals al gezegd, is het aantal superrijke families in Nicaragua beperkt.⁸ Ook in Managua zijn er te weinig superrijken om de bouw van ‘gated communities’ te laten renderen. Er zijn wel rijkere buurten, zoals Las Condes, Los Robles, Altos de Santo Domingo, maar hier bevinden zich luxueuze en beveiligde huizen en geen ommuurde wijken of zelfs geprivatiseerde steden zoals Alphaville of Nordelta. Dit betekent dat de rijke topelite niet kon overleven in haar decadente luchtbel, maar net als het plebs de stad in moest om te werken, te sporten, te dansen en te eten.

Als gevolg van het onveiligheidsgevoel van de topklasse, dat gelegitimeerd en versterkt werd, voerde Arnaldo Aleman met zijn plan ‘Nueva Managua’ een complete transformatie van het transportnetwerk van Managua door. Dit impliceerde de aanleg van nieuwe brede snelwegen die de ‘eilanden van exuberantie’ met elkaar verbonden en de rijke urbane elite connecteerde in de ‘space of flows’. De luchthaven, het zakendistrict, de residentiële woonwijken, het presidentiële paleis en de commerciële centra werden via deze nieuwe verkeersassen met elkaar verbonden, “making intra-elite socializing easier” (Rodgers, 2006). Deze snelwegen gaan door het centrum, maar omzeilen de armtierige en door drugs en criminaliteit vergeven buurten. Verkeerslichten werden vervangen door ronde punten, zodat auto’s continu in beweging konden blijven en carjacking ingeperkt kon worden. Arnaldo Aleman investeerde zeer selectief in het transportnetwerk. De snelweg van Managua naar Granada, waar vele rijke families een buitenverblijf hebben, werd meteen heraangelegd. De heraanleg van de snelweg naar Matagalpa, sinds jaar en dag een socialistisch bastion, werd pas na veel politiek getouwtrek goedgekeurd. De bussen die de arme Nicaraguanen dagelijks van hun werk naar de achterbuurten brengen, rijden nog altijd op dezelfde met putten doorzeefde wegen. In vele sloppenwijken zijn de wegen niet eens geasfalteerd. Volgens een politiek-economische analyse van het transportnetwerk zijn wegen niet zomaar neutrale lijnen die punt a met punt b verbinden, maar “stretched-out places where intersecting social relations cluster and adhere” (Wilson, 2004). In Nicaragua zijn de snelwegen enkel voor de gegoede klassen die een auto kunnen betalen. De lagere sociale klasse moet vooral die

⁷ In 1975 werd er al een keer een McDonalds geopend in Managua, maar na de Sandinistische overwinning werd diens vergunning ingetrokken (Rodgers, 2007).

⁸ In Nicaragua bestaat de absolute topklasse uit een twaalftal families. Deze oligarchische verdeling van de rijkdom doet al vermoeden dat de GINI-coëfficiënt tot de hoogste in de wereld behoort. In 2001 bedroeg de GINI-coëfficiënt van Nicaragua 42,56. In 1998 bedroeg die nog 55,5 (WIDER, 2008).

centraal gelegen snelwegen oversteken om zich in de stad te kunnen voortbewegen. Dit is geen evidentie op wegen zonder verkeerslichten, waar auto's aan enorme snelheden de stad doorkruisen. Er vallen in Managua dan ook steeds meer verkeersslachtoffers.

Er vindt volgens Dennis Rodgers in Managua een nieuwe vorm van urbane segregatie plaats, niet zozeer op basis van 'fortified enclaves' zoals de 'gated communities' in Buenos Aires of Sao Paolo, maar wel op basis van een 'fortified network'. Terwijl de Braziliaanse of Argentijnse topklasse zich 'in splendid isolation' terugtrekt in Alphaville of Nordelta, blijft de topklasse in Managua geconnecteerd met de stad via snelle, goedverlichte en gesecuritiseerde verkeersknooppunten. De Nicaraguaanse hoofdstad wordt minder gefragmenteerd door de proliferatie van geïsoleerde 'eilandjes van overvloed in een zee van armoede', zoals dit in Sao Paolo of Buenos Aires het geval is. Door de selectieve investering in het wegennetwerk van Managua worden grote arme stadsdelen simpelweg van de metropool gedeconnecteerd.

The end of politics in the quiet encroachment of the ordinary

Dit vertoog wijst erop hoe een neoliberalisering van het stedelijke beleid door ongelijke urbane ontwikkeling kwalijke gevolgen kan hebben voor het merendeel van de bevolking. De belangrijkste vraag die hieruit spruit, is of en hoe men zich tegen dit proces kan verzetten? De operationalisering van deze problematiek luidt dan: op welke manier kan dit verzet zich het beste organiseren en wat is de meest efficiënte 'scale of resistance'? De Iraanse socioloog Asef Bayat wees al op het onderscheid dat gemaakt moet worden tussen de formulering van een stedelijk beleid op een institutioneel metaniveau en de manier waarop dit in de praktijk door de plaatselijke bevolking gecontesteerd wordt. Volgens hem wordt de formele, neoliberale stad op een apolitieke wijze van onderuit door de informele stad gecontesteerd. De informele stedeling is de paria van de huidige globaliseringsgolf. Het is de werkloze in Managua, de vluchteling in Bogotá, de dakloze in Carácas, de kraker in Sao Paolo, de migrant in Mexico City, de prostituee in Rio de Janeiro, de junkie in Buenos Aires of de straatverkoper in Lima. De Italiaanse filosoof Giorgio Agamben noemde deze grote groep mensen de 'Homo Sacer', mensen die buiten de civiele orde vallen en geen politieke significantie meer bezitten. Exclusie vormt de essentie van hun identiteit. "They are included as an excluded" (Agamben, 2002). Toch hebben de arme stedelingen volgens Bayat meer om op terug te vallen dan alleen hun 'biologisch leven'. Hij beschouwt de stedelijke Homo Sacer in eerste instantie als een passieve revolutionair; iemand die geen actieve, gepolitiseerde strijd levert, maar zich toelegt op 'everyday forms of resistance'. Hiermee bedoelt hij dat 'het lompenproletariaat' in het Zuiden subversief is in haar zuivere overlevingsstrategieën. Aftappen van water en elektriciteit, kraken van huizen en grond, werken in de

informele sector, bedelen of stelen, zijn geen kwestie van politieke strijd, maar van dagelijkse overleving. Er is volgens Bayat op het microniveau wel degelijk sprake van sociale transformatie, maar die komt er niet doordat ‘dé verpauperde groepen’ zich luidkeels revindicatief opstellen, maar doordat ze quasi geruisloos en onzichtbaar de politieke machtsconfiguratie afbrokkelen.⁹

Een mooi voorbeeld van de relevantie van ‘quiet encroachment of the ordinary’ voor de Zuid-Amerikaanse regio is de ‘Caracas Urban Think Tank’. De CCSTT is een project van het architectenduo Alfredo Brillembourg en Hubert Klumpner. Zij startten in 1996, samen met een aantal reporters, sociaal geografen, visuele artiesten, fotografen en socioculturele wetenschappers een project op om de informele segmenten van de ontwikkeling van Caracas in een constructief daglicht te plaatsen. De CCSTT deed in eerste instantie onderzoek naar de intrinsieke architectonische en sociale kwaliteiten van de steeds verder uitdijende sloppenwijken in Caracas. Caracas is een stad met zes miljoen inwoners, van wie er vier miljoen in de barrios leven; 60 procent van de stad is informeel. De ‘Caracas Urban Think Tank’ zoekt manieren waarop de sloppenwijken in de formele stedelijke infrastructuur geïntegreerd kunnen worden. Ze zien het tekort aan water, sportfaciliteiten en stevige fundamenteën voor de woningen als grootste rem op dit integratieproces. Ze hebben hier een aantal oplossingen voor bedacht die voortbouwen op de inventiviteit van de ‘slumdwellers’. Zo hebben ze een ‘vertical gym’ gebouwd op de scheiding tussen een formele en een informele woonwijk. Dit is een grote, maar eenvoudige stalen constructie, met op de begane grond een grote sportzaal, daarboven een atletiekbaan en op de bovenste verdieping een voetbalveld. Met dit gebouw wil men de formele en de informele stad samenbrengen en de barrio via sportaccommodaties in de stad integreren. Met het ‘groeïende huis’ willen ze inspelen op het feit dat woningen in de barrios altijd ‘under construction’ zijn. Dit betekent dat sloppenwijkbewoners in de bergachtige heuvels van Caracas een fundering van staal en hout maken, waarna ze het huis stapsgewijs in de hoogte blijven uitbreiden. Dit betekent dat de fundering, naarmate de verticale uitbouw van het huis toeneemt, steeds meer onder druk komt te staan. Brillembourg en Klumpner willen dit toenemende gevaar van verzakking en instorting voorkomen door in de sloppenwijken stevige funderingen van staal en beton aan te leggen en die te voorzien van waterleidingen en rioleringen. Op die structuur kunnen de bewoners dan zelf hun huis bouwen.¹⁰

⁹ Volgens Bayat volgt er wel degelijk een moment waarop de informele klasse politiek begint te revolteren. Dit gebeurt meestal wanneer ze zich materieel of immaterieel in haar ‘assets’ aangevallen voelt. Dit impliceert dat men op die momenten dat de sloppenwijk wordt ontruimd of de prijzen voor melk en maïs exponentieel toenemen, externe legitimering zoekt voor haar wrok bij een oppositiepartij, een vakbond, een ngo, een vigilante of een rebellenbeweging. En ook al is de organisatiekracht van de armere sociale klassen niet zo sterk ontwikkeld, er is nog altijd de publieke ruimte, en meer bepaald de straat die in de levens van deze arme stedelingen als grootst gemene deler geldt. De straat is dan ook de enige ruimte waarin ze expressie kunnen geven aan het collectieve gevoel van malaise.

¹⁰ Met dank aan Karen Leyman en <http://sloppenwijken.blogspot.com/2007/12/carcas-de-informele-stad.html>.

Dit project is een radicale kritiek op vroegere nationale projecten die de problematiek van de Venezolaanse sloppenwijken wilden tackelen. In de jaren vijftig stelde de rechtse dictator Marcos Perez Jimenez de bekendste Venezolaanse architect Carlos Villanueva aan om een grootschalig complex van sociale woningen te bouwen. Dit modernistisch geïnspireerde wooncomplex, de ‘23 de Enero’ moest de illegale ‘ranchos’ vervangen die in de heuvels werden gebouwd en zo de nabijgelegen overheidszone ontsierden. Er kwam in die tijd al veel kritiek op de ontruiming van de sloppenwijken, omdat men het als een politiek controlemiddel percipieerde. Sommige urbane planners zoals Charles Abrams en John Turner bestempelden het als ‘controlearchitectuur’. Volgens hen moest de overheid wegen bouwen en de sloppenwijken voorzien van water, elektriciteit gezondheidswerkers en leraren in plaats van de ‘ranchos’ door nieuwe sociale woningen te vervangen (Gilbert, 1994). Het concept van ‘self-help housing’ was volgens hen, net als volgens de ‘Caracas Urban Think Tank’, niet het probleem, maar een deel van de oplossing. De idee om in te spelen op de spontane synergieën uit de informele ruimtes binnen de stad, is dus geen nieuwheid. Mensen als Bayat, Abrams en Turner en Brillembourg en Klumpner zien geen toekomst in het model van traditionele urbane planning waarbij een rationeel, cartesiaans masterplan van bovenuit wordt opgelegd. De geplande stad is volgens hen een mythe en zal nooit haar informele elementen kunnen elimineren.

De meerwaarde van dit soort van livelihoodanalyses ligt erin dat ze het essentialisme van de arme, machteloze sloppenwijkbewoner overstijgt en uitgaat van de creatieve manier waarop zij/hij het stedelijke beleid contesteert. Het gevaar is echter dat livelihoodanalyses de legitimatie van een structurele status-quo kunnen impliceren. De Zuid-Afrikaanse urbane planner Edgar Pieterse poneerde al dat “livelihood analyses very easily slip into a toolbox discourse that helps urban planners or developers to understand the livelihood strategies of the poor so as to better connect them to micro-finance or institutional support as thereby enlarge their stocks of social capital” (Pieterse, 2008). Het concept van ‘self-help housing’ en de visie van de ‘Caracas Urban Think Tank’ passen volgens deze visie perfect in de neoliberale ‘governmentality’, waarbij het urbane ontwikkelingsbeleid wordt uitbesteed aan de burger zelf. Niet langer een herverdelende staat, maar wel een geresponsabiliseerde arme moet zich over het armoedevraagstuk buigen. Ook al beschouwden de meeste Latijns-Amerikaanse overheden de barrios als een soort van sociale kanker, een rotte plek die hun ‘Gran Manzana’ ontsierde, het bleef een zeer goedkope en efficiënte manier om de arme sociale klasse te huisvesten. Ze lieten de bouw van de informele nederzettingen vaak oogluikend toe. Hoe creatief de oplossingen van de ‘Caracas Urban Think Tank’ en de ‘profeten van de self-help housing’ ook moge zijn, het zijn micro-oplossingen die ingebed blijven in de kapitalistische productieverhoudingen en op geen enkele manier een structurele aanklacht doen. Burgess vroeg zich begin jaren zeventig al af of het wel de taak van de hardwerkende arbeider moest zijn om in zijn vrije tijd nog een eigen huis te bouwen (Burgess, 1978). Hij stipuleerde dat alle analyses waarin zelfgebouwde sloppenwijken als een deel van de oplossing werden gezien, het globale machtskader negeerden. Door geen werk te maken

van een betere herverdelingspolitiek op basis van een belasting op hogere inkomens en door geen efficiënte controle op landspeculatie uit te voeren, bleef een structurele oplossing uit.

Vandaag de dag klinkt deze analyse door in Jacques Rancières pleidooi voor een ‘new partition of the sensisble’ (Rancière, 1998). Volgens hem en andere postmarxisten als Laclau, Zizek, Swyngedouw en Badiou is er een chronisch tekort aan ‘grand narratives’, waarin de fundamenteën van het wereldsysteem ter discussie durven te worden gesteld. Ze stellen dat we vandaag de dag in een postpolitieke orde leven waarin er geen plaats meer is voor dissensus, nochtans dé basisvoorwaarde voor een goed functionerend democratisch beleid. Rancière noemde dit “the end of politics”. Dit resulteert in een soort van consensuspolitiek waarin vooral de illusie van democratie hoog gehouden wordt. Iedereen die hierin de neoliberal kapitalistische, multiculturele, kosmopolitische samenleving ter discussie durft stellen, wordt meteen afgeschilderd als communist, terrorist, fundamentalist of extremist. Het pleidooi van de postmarxisten is ook in stedenbouwkundig opzicht relevant. Kunnen ‘new great urban fictions’ het neoliberale stedelijke beleid vervangen? Hoe verhouden de begrippen ‘democratie’ en ‘centrale urbane planning’ zich tot elkaar in Zuid-Amerika? Zijn er sinds de politieke ruk naar links opnieuw mogelijkheden om een rechtvaardige en structureel andere stad te construeren?

Het mooiste voorbeeld van centraal gestuurde urbane planning waarbij de staat fungeerde als de voornaamste producent van de urbane ruimte, was waarschijnlijk Brasilia, de Braziliaanse hoofdstad die in 1956 onder impuls van de sociaaldemocratische president Kubitschek werd gebouwd. Brasilia stond symbool voor het modernistische vooruitgangsoptimisme dat Brazilië in de jaren vijftig en zestig uitstraalde. De stad werd in drie jaar gebouwd: “36 hours of nation building a day: 12 during daylight, 12 at night and 12 for enthusiasm” (Caldeira, 2005). Deze metropool moest een instrument van sociale verandering en economische ontwikkeling worden. Luis Costa en Oscar Niemeyer bouwden deze stad op volgens de principes van de CIAM, het ‘Internationale Congres voor Moderne Architectuur’. CIAM ging ervan uit dat architectuur een sociopolitiek middel moest worden om de kloof tussen de verschillende sociale klassen te dichten.¹¹ In de nieuwe functionele stad wilde men de ongelijke sociospatiale ontwikkeling die eigen is aan het kapitalisme, elimineren door de collectieve belangen te laten primeren op privébelangen, onder meer door privégrondbezit te onteigenen. Gelijkheid was voor Costa en Niemeyer het voornaamste adagium. Via het ‘Plan Piloto’ werd op radicale wijze geprobeerd om deze mentaliteitswijziging architecturaal door te voeren. Intimiteit en individualisme werden tot een minimum herleid. Er werden brede, anonieme avenues gebouwd, geflankeerd door ‘supercuadras’. De inwoners van een wijk woonden allemaal in dezelfde soort appartementsblokken, waarmee men sociale differentiatie wilde tegengaan. Er werd veel met glas

¹¹ CIAM werd in 1928 opgericht door een groep van architecten, waaronder Le Corbusier, Victor Bourgeois, Sigfried Giedion, Gerrit Rietveld, Ernst May en André Lurçat. Hun voornaamste doelstelling was de promotie van de sociale component van architectuur.

gewerkt om het gevoel van transparantie te verhogen. Voor vele mensen waren deze avantgardistische pogingen tot dehistorisering en defamiliarisering te intens. Er werd zelfs een woord bedacht voor het bevreemdende effect van deze architectonische tabula rasa: 'Brasiliaitis' (Caldeira, 2005). Met dit Plan Piloto werd een ver doorgedreven egalitarisme beoogd, maar dit kwam helemaal niet democratisch tot stand. "In this model it is the planner that knows best" (Caldeira, 2005). Bovendien werd het utopische meesterplan dat Niemeyer en Costa voor Brasillia uitdachten, na enige tijd volledig geperverteerd. Ironisch genoeg groeide de hoofdstad van de gelijkheid uit tot de meeste gesegregeerde stad van Brazilië. Brasilia moest volgens het Plan Piloto een administratieve stad worden waar enkel de publieke bedienden residentiële rechten genoten. De stad werd echter gebouwd door werkkrachten uit Rio de Janeiro, die zich na verloop van tijd in de hoofdstad begonnen te vestigen. Men wilde deze 'candangos' niet toelaten en ze werden versast naar satellietsteden net buiten de stad, waar ze wel grond mochten bezitten. In plaats van deze satellietsteden in de stad te integreren, hield men vast aan het oorspronkelijke plan, waardoor er een legaal en halfleeg centrum ontstond, omringd door arme satellietsteden. De sociospatiale segregatie die men initieel probeerde te vermijden, werd door het Plan Piloto geconsolideerd en zelfs geïntensiveerd. Het moge duidelijk zijn dat een blind geloof in de filantropie van top-down uitgevoerde stedelijke meesterplannen even naïef is als de verheerlijking van de overlevingskracht van de individuele mens. Vooral in Latijns-Amerika, waar de overheden in de jaren zeventig en tachtig geassocieerd werden met repressie, politieke controle en militaire onderdrukking, kreeg het woord 'planning' een bittere naklank. De voorbeelden van Carácas en Brasilia maken duidelijk dat een centraal gepland stedelijk ontwikkelingsbeleid als een politiek controlemiddel misbruikt werd.

Toch zijn er ook geslaagde voorbeelden van centraal geplande steden waar men de antisociale effecten van de neoliberale globalisering probeert te counteren. Curitiba, een stad in het zuidoosten van Brazilië, staat bekend als een van de meest sociale en innovatieve steden ter wereld. Deze stad werd vanaf de jaren veertig centraal gepland. Sinds 1968 gebeurt dit volgens het 'Curitiba Master Plan', dat in de loop der jaren aan de sociale realiteit werd aangepast. Jamie Lerner en Cassio Taniguchi vormden de stad om tot een economisch aantrekkelijke metropool die op een radicale manier de schadelijke gevolgen van de globalisering probeerde te neutraliseren. Ze deden dit aan de hand van een viertal kernconcepten: transport, parken, sociale diensten en burgerschap (Basiago, 1998).

Het kroonjuweel van het 'Curitiba Master Plan' is wellicht het 'Bus Rapid Transitsystem', een omvangrijk, efficiënt en toegankelijk openbaar vervoersnetwerk dat uitsluitend uit bussen bestaat. Meer dan zestig procent van het verkeer bestaat uit de 'speedybussen'. Er bestaan vijf types van bussen, die elk een bepaalde functie vervullen, inclusief gezondheidsbussen die de verschillende woonwijken verbinden met ziekenhuizen en gezondheidscentra. De reizigers betalen minder dan een halve euro voor een buspasje, ongeacht de afstand die ze afleggen. De bewoners van de perifere

wijken geven dus geen half maandloon uit aan de transportkosten voor hun werk. Enkel de toeristische bussen zijn wat duurder. De bushaltes zijn eenvoudig bereikbaar, ook voor gehandicapte passagiers. Het transportnetwerk werd dus niet gebouwd voor de topklasse, zoals dit in Managua het geval was, maar de stad blijft voor de verschillende sociale klassen bereikbaar. Een ander innovatief aspect van Curitiba is de grote aanwezigheid van parken en groen. De stad wordt omringd door een groene gordel van parken die dienst doet als buffer tegen overstromingen. De stad werd vroeger regelmatig door de winterregens overspoeld en de voornaamste slachtoffers hiervan waren de favelabewoners die in de laaggelegen perifere delen van de stad woonden. De stad stelde voor om de favelas te vervangen door goedkope sociale woningen, zodat er rondom de stad parken konden worden aangelegd. De favelabewoners gingen akkoord en verhuisden en masse naar de sociale woningen. De parken worden niet onderhouden door middel van dure grasmaaiers, maar door ‘stadsschape’, die de vegetatie onder controle houden. De wol van de schape wordt verkocht en de opbrengst gaat naar projecten voor kinderen.

Actief burgerschap werd architecturaal aangemoedigd door ‘Citizenstreets’ te creëren, waar alle lokale overheidsdiensten gebaseerd zijn. Op die manier zou de overheid voor iedereen toegankelijk moeten worden. Curitiba staat bekend als een sociale stad waar herverdeling hoog in het vaandel wordt gedragen. Er werden bijvoorbeeld ‘Faróis de Saber’ (Vuurtorens van Kennis) opgericht. Dit zijn vrije onderwijscentra die bibliotheken, internettoegang en andere socioculturele diensten omvatten. Er worden jobtrainingen, onderwijsprogramma’s en opleidingen gecoördineerd. Om de meest hulpbehoevende burgers van de stad te bereiken, zette de stad een mobiel OCMW op touw. Oude bussen werden omgevormd tot rijdende sociale centra met klaslokalen, douches en gezondheidsvoorzieningen. De ‘Linha da Economica’ (Economische Bus) deed ook dienst als rijdende marktplaats die meerdere keren per maanden de armste barrios van de stad bezoekt. Gesubsidieerde producten zoals maïs, groenten, zeep en soms vlees werden aan een derde van de marktprijs verkocht. Lokale keuterboeren werden gesubsidieerd door beschadigde of bijna vervallen producten die anders vernietigd zouden worden, op te kopen en aan zeer goedkope prijzen in de favelas aan te bieden. De ‘Linha do Lazer’ (Ontspanningsbus) was een soort van mobiele sportzaal die naar schooltjes in de armere buurten trok waar er geen degelijke lichamelijke opvoeding gegeven werd. Een andere bus, de ‘Olhos da Agua’, probeert lage inkomensklassen uitleg te geven over de fragiliteit van het stedelijke ecosysteem, met speciale aandacht voor waterzuivering (Rabinovitch en Leitman, 1996). Curitiba is echter geen socialistische of antisystemische enclave in een kapitalistische wereld. Ook in Curitiba is economische groei en competitiviteit in het wereldstedennetwerk van cruciaal belang. Een groot deel van de revolutionaire programma’s wordt beheerd en gefinancierd door publieke-privépartnerschappen. De lokale overheid blijft verantwoordelijk voor de routes en de tarieven van het transportnetwerk, maar het onderhoud van de bussen en het aanwerven van personeel wordt uitbesteed aan 22 privébedrijven. Daarnaast worden in Curitiba essentiële overheidsdiensten uitbesteed aan de

individuele burger. Sommige favelas waren bijvoorbeeld onmogelijk proper te houden door de stedelijke vuilnisdiensten, omdat de straatjes te smal waren. De toenmalige burgemeester Lerner startte begin jaren tachtig een programma op waarbij favelabewoners zakken met huiselijk afval konden inruilen tegen voedselpakketten. Op soortgelijke wijze probeerde Lerner een baai waar afval illegaal gedumpt werd, opnieuw proper te krijgen. Lerner betaalde vissers voor het afval dat ze opvisten en inleverden. Op die manier konden ze het hele jaar door vissen en bovendien een supplementair inkomen verwerven. Door de ophaal van vuilnis en afval uit te besteden aan vissers en favelabewoners, volgde Lerner eigenlijk de neoliberale governmentality van zelfbestuur. Toch werd dit altijd op een sociale en doeltreffende manier omkaderd.

Curitiba bewijst dat het perfect mogelijk is om in een mondiaal klimaat van neoliberale urbanisatie een sociaal en rechtvaardig stedelijk beleid uit te stippelen. Dit vergt uiteraard meer dan vijf minuten politieke moed. Zelfs de meest progressieve en linkse lokale overheden hebben moeite om te weerstaan aan het model van neoliberale ontwikkeling dat op een quasi natuurlijke manier competitiviteit en economische groei centraal stelt (Harvey, 2006). Zelfs in linkse bastions zoals Venezuela, Bolivia en Brazilië zien we in vele steden de processen van ongelijke spatiale ontwikkeling en sociale polarisatie toenemen. Lokaal of zelfs nationaal georganiseerde vormen van verzet zijn nobel en noodzakelijk, maar niet voldoende om een werkelijk verschil te kunnen maken. Welke supranationale vormen van regionale integratie zijn er in Latijns-Amerika die een alternatief ontwikkelingsmodel kunnen voorstellen? De UNASUR zou een mogelijkheid kunnen zijn om op supranationale schaal nieuwe vormen van accumulatie en herverdeling te promoten. De protagonisten van de UNASUR, Lula en Bachelet, zoeken echter vooral naar manieren waarop ze binnen het bestaande kapitalistische wereldsysteem concurrentieel kunnen worden met het Westen. Kan het pragmatisch aanwenden van kapitalistische accumulatietechnieken een structurele oplossing zijn voor de problemen van ongelijkheid en armoede in Latijns-Amerika? Misschien wel, maar dit zou betekenen dat er andere perifere gebieden opgezadeld worden met de negatieve ecologische en sociale effecten van het kapitalisme. Bovendien is er nog geen sprake van een sociaal luik van de UNASUR.

De ALBA, de Bolivariaanse ‘new great fiction’ van Hugo Chavez zou een ander supranationaal alternatief kunnen zijn. Het ‘Alternativa Bolivariana para los Pueblos de Nuestra America’ is een socialistische geïnspireerd plan voor de regionale integratie van Zuid-Amerika en de Caraïben. Het ontstond als reactie op de Amerikaanse vrijhandelsverdragen. Het bestaat voorlopig uit discursief machogedrag en een aantal culturele en coöperatieve samenwerkingsverbanden, zoals Petrocaribe (goedkope olie voor lidstaten), Telesur (gemeenschappelijke televisienetwerk voor Zuid-Amerika) en Bancosur (een soort IMF van en voor Zuid-Amerika). Tot dusver maken alleen Venezuela, Bolivia, Nicaragua en Cuba deel uit van de ALBA. Gezien de populistische en pragmatische houding van een aantal van de Bolivariaanse aanhangers, is het twijfelachtig of de ALBA daadwerkelijk zou kunnen

uitgroeien tot een antisysteembeweging die een alternatieve vorm van sociospatiale ontwikkeling propageert, maar het is op zijn minst een poging tot structureel verzet.

Besluit

Gebruikmakend van de terminologie van Deleuze en Guatari, beschouwt Brenner de neoliberale globaliseringsronde als een proces van deterritorialisering en reterritorialisering. Hiermee bedoelt hij dat sinds de reconfiguratie van de relatie arbeid-kapitaal begin jaren zeventig, bepaalde grenzen, schalen en territoria werden opgegeven, terwijl er simultaan nieuwe werden gecreëerd (Brenner, 1999). In Latijns-Amerika betekende de schulden crisis in de jaren zeventig het einde van de ‘developmental state’. Institutionele macht werd in het kader van de structurele aanpassingsprogramma’s enerzijds uitbesteed aan de privémarkt en anderzijds overgeheveld naar supra- en subnationale bestuursstructuren. Vooral de stad werd een belangrijke motor van economische groei en een socio-institutioneel machtscentrum. Dit betekende in Latijns-Amerika uiteraard niet het einde van de natiestaat. De historisch sterk gecentraliseerde Latijns-Amerikaanse natiestaten bleven belangrijke actoren in het neoliberale reterritorialiseringsproces. Vanaf de jaren tachtig begonnen ze bijna allemaal bevoegdheden en verantwoordelijkheden te decentraliseren naar steden en provincies. Dit proces werd zowel top-down als bottom-up afgedwongen. De globale markt had behoefte aan competitieve steden en de lokale bevolking wilde na de vele jaren van militaire repressie eindelijk inspraak in het stedelijke beleid. Begin jaren tachtig ontstond er dus een mogelijkheid om in de Latijns-Amerikaanse steden een nieuw stedelijk beleid door te voeren.

In dit artikel probeerden we de relatie te schetsen tussen een aantal structureel verbonden processen zoals democratisering, urbanisatie en neoliberalisering. Vooral de specifieke manier waarop die relaties stedenbouwkundig in een aantal Latijns-Amerikaanse steden vorm kregen, werd belicht. Neoliberalisme mag dan misschien wel ‘the new planetary vulgate’ zijn, het wordt nooit op dezelfde manier geïnstitutionaliseerd (Bourdieu en Wacquant, 2001). Het is een dialectisch proces van creatieve destructie, waarbij een bepaald machtsdiscours van bovenuit wordt opgelegd, maar tegelijkertijd meteen van onderuit wordt gecontesteerd. De specifieke vorm waarin het zich veruitwendigt, is dus altijd uniek. Ondanks de lokale particulariteiten, zijn er een aantal trends merkbaar in de manier waarop de verschillende Latijns-Amerikaanse steden hun nieuw urbaan beleid formuleerden. Een eerste kenmerk betreft de manier waarop het nieuwe stedelijke beleid tot stand kwam. In het kader van de democratiseringsprocessen ontstond er in een aantal Latijns-Amerikaanse landen, zoals Bolivia en Brazilië een model van ‘participant urban governance’. Volgens dit model stippelde de lokale overheid in consensus met sociale bewegingen, ngo’s en de zakenwereld het nieuwe stedelijke beleid uit. Een tweede kenmerk betreft de prioriteiten van het nieuwe stedelijke beleid. De Latijns-Amerikaanse metropolen moesten net als hun Westerse tegenhangers uitgroeien tot strategische ‘entrepreneurial cities’ die zich zo competitief mogelijk moesten profileren om zo buitenlands kapitaal aan te trekken

en economische groei te genereren. Deze neoliberalisering van het urbane beleid had fundamentele gevolgen voor de manier waarop men stedelijke ontwikkeling percipieerde. De staat fungeerde niet langer de als rechtstreekse producent van de urbane ruimte, maar trad op als manager van de privébelangen in de 'cityscape'. De urbane infrastructuur moest in de eerste plaats een optimaal en productief platform zijn voor lokale en globale kapitaalsinvesteringen. Het concept van centraal gestuurde urbane planning dat tijdens de jaren vijftig en zestig in Latijns-Amerika zo populair was, werd opgegeven wegens 'pertinent ondemocratisch' en er kwamen marktgeoriënteerde infrastructuurprojecten in de plaats. Grootschalige ontwikkelingsprojecten, zoals opgewaardeerde zakencentra, musea, staketsels langs het water, toeristische resorts en 'gated communities' hertekenden op fundamentele wijze het urbane landschap in de Latijns-Amerikaanse grootsteden.

De gevolgen van deze neoliberale urbanisatie zijn voor het merendeel van de stedelijke bevolking funest. Het beoogde 'trickle-downeffect' kan niet plaatsvinden zonder centraal georganiseerde vormen van herverdeling. De grondprijzen gaan de hoogte in en er vinden gentrificatieprocessen plaats. Door de privatisering van de vastgoedmarkt wordt de publieke ruimte steeds vaker gecommuniceerd. Dit betekent dat de toegang tot de straat en de publieke ruimte in toenemende mate bepaald wordt op basis van de positie op de socio-economische ladder en niet op basis van constitutioneel burgerschap. In Lima en Managua verliezen bedelaars, straatverkopers en prostituees hierdoor niet alleen hun overlevingsruimte, maar ook hun politieke arena. Het voornaamste probleem met een liberaal stedelijk model is dat de sociospatiale polarisering toeneemt. Er worden twee duale, maar interdependente ruimtes gecreëerd, de UDP en de sloppenwijk (Taylor, 2007). Deze twee ruimtes liggen door de neoliberalisering steeds korter bij elkaar: de luxueuze hotelresorts en de sloppenwijken worden slechts van elkaar gescheiden door prikkeldraad en camera's. Dit leidt in steden zoals Sao Paulo, Buenos Aires of Santiago de Chile tot een fortificatie van de stedelijke ruimte.

De Latijns-Amerikaanse metropolen groeiden in het kader van de democratisering ironisch genoeg uit tot revanchistische steden, waarin politieke inclusie economische exclusie tot gevolg had. De voornaamste vraag die hierbij rijst, is hoe we dit proces van ongelijke sociospatiale ontwikkeling kunnen tegengaan en welke 'scale of resistance' de meest efficiënte is. Zoals altijd is er een micro- en een macrovisie. Mensen zoals Bayat en de Caracas Urban Think Tank gaan ervan uit dat de formele stad van onderuit door de informele stad wordt hervormd. Ze zien de informele stedelingen als passieve revolutionairen die de stad reconfigureren door 'everyday forms of resistance'. Voor postmarxisten zoals Rancière, Žižek, Swyngedouw, Badiou en Laclau is deze microanalyse niet voldoende, omdat ze structureel niets ter discussie stelt en voor een consolidatie van een status-quo zorgt. Ze stellen dat er een chronisch tekort is aan 'new great fictions', waarin de grondvesten van de neoliberale wereldorde ter discussie durven gesteld te worden. In stedenbouwkundig opzicht betekent dit dat ze een nieuw urbaan beleid propageren, waarin de staat opnieuw haar rol waarmaakt als

producent van de publieke ruimte. Voorbeelden als Brasilia en Carácas maken duidelijk dat dit niet eenvoudig is in Latijns-Amerika, waar centraal geplande urbane ontwikkelingsmodellen herinneringen oproepen aan militaire repressie en politieke controle.

Beide visies gaan uit van een verschillend analyseniveau, maar toch zijn ze allebei zeer waardevol in de analyse van de neoliberalisering van het stedelijke beleid in Latijns-Amerika. De visie van Bayat is interessant, omdat die de arme stedelingen au fond als een actieve groep ziet die niet zit te wachten op hulp van boven af, maar op eigen, particuliere manier verzet pleegt. De visie van Rancière, Zizek en Swyngedouw is dan weer relevant, omdat die, zeer normatief weliswaar, een structurele aanklacht doet. Brillembourg en Klumpner hadden gelijk. Het is quasi onmogelijk om een stad van bovenuit te plannen; de geplande stad is een mythe. Maar is het net niet de taak van de politiek om deze mythe waar te maken? Zizek poneerde al dat “authentic politics changes the very parameters of what is considered possible in the existing constellation, it is the art of the impossible (...)” (Zizek, 2007). Curitiba bewijst dat het wel degelijk mogelijk is om een politiek stedelijk beleid te formuleren waarin de neoliberale vanzelfsprekendheden ter discussie worden gesteld. Wellicht moeten we met Swyngedouw zeggen dat het de taak is van de politiek om opnieuw ruimte voor conflict te creëren. “Proper politics is about reconfiguring urban space, to produce spaces of dissensus” (Swyngedouw, 2007).

Literatuurlijst

- AGAMBEN, G., *Homo sacer: de soevereine macht en het naakte leven*, Boom, Meppel, 2002, p. 213.
- BASIAGO, A.D., Economic, social, and environmental sustainability in development theory and urban planning practice, in: *Environmentalist*, 1998, 19 (2), p. 145-161.
- BAYAT, A., Un-civil society: the politics of the ‘informal people’, in: *Third World Quarterly*, 1997, 18 (1), p. 53-72.
- BOSDORF, A. en HIDALGO, R., New dimensions of social exclusion in Latin America. From gated communities to gated cities. The case of Santiago de Chile, in: *Land Use Policy*, 2008, 25, p. 153-160.
- BOURDIEU, P. en WACQUANT, L., NeoLiberalSpeak: Notes on the new planetary vulgate, in: *Radical Philosophy*, 2001, 105, p. 2-5.
- BRENNER, N., Beyond state centrism? Space, territoriality and geographical scale in globalization studies, in: *Theory and Society*, 1999, 28, p. 39-78.
- BRENNER, N. en THEODORE, N., *Spaces of neoliberalism: urban restructuring in North America and Western Europe*, Oxford, Blackwell Publishing, 2002, p. 294.
- BRENNER, N., The urban question as a scale question: Reflections on Henri Lefebvre, urban theory and politics of scale, in: *International Journal of Urban and Regional Research*, 2000, 24 (2), p. 362-380.
- CABRALES, L.F., Latinoamerica: paises abiertos, ciudades cerrados, in: *UNESCO*, Guadalajara, 2002, p. 581-610.
- CALDEIRA, T., *City of Walls: Crime, segregation and citizenship in Sao Paolo*, Berkeley, University of California Press, 2000, p. 487.
- CALDEIRA, T. en HOLSTON, J., State and Urban space in Brazil: From modernist planning tot democratic interventions, in: KEINER, M., SCHMID, W. en SCHRETZENMAY, R.,

Managing urban futures; sustainability and urban growth in developing countries, Burlington, Ashgate, 2005, p. 143-170.

- CARMONA, M., *Globalizacion, Forma urbana y Gobernabilidad: La dimension regional y grandes proyectos urbanos*, Santiago de Chile, Universidad Valparaiso, 2003, z.p.
- CARMONA, M. en BURGESS R., *Strategic planning & urban projects, responses to globalization from 15 cities*, Delft, Delft University Press, 2001, z.p.
- CHAVEZ, F., *Bolivia: Uncertain Political Future in Wake of Autonomy Votes*, <http://www.ipsnews.net>, geraadpleegd op 23 juni 2008.
- DAVIS, M. en BERTRAND MONK, D., *Dreamworlds of neoliberalism: Evil paradises*, Londen, The New Press, 2007, p. 336.
- DAVIS, M., *Planet of Slums*, New York, Verso, 2006, p. 228.
- **FOOTPRINT**
- GILBERT, A., *The Latin American City*, Londen, Latin American Bureau, 1994, p. 192.
- HARVEY, D., *Spaces of global capitalism*, Londen, Verso, 2006, p. 154.
- JANOSCHKA, M., *El nuevo modelo de la ciudad latinoamericana: fragmentación y privatización*, Santiago de Chili, EURE, 2002, 28 (85), p. 11-20.
- JESSOP, B., *The future of the capitalist state*, Cambridge, Polity Press, 2001, p. 306.
- KOHL, B., Challenges to Neoliberal Hegemony in Bolivia, in: *Antipode*, 2006, 38 (2), p. 304-326.
- KOHL, B., Democratizing Decentralization in Bolivia. The Law of Popular Participation, in: *Journal of Planning Education and Research*, 2003, 23, p. 153-166.
- KOHL, B., Stabilizing neoliberalism in Bolivia: popular participation and privatization, in: *Political geography*, 2002, 21 (4), p. 449.
- LACLAU, E. en MOUFFE, C., *Hegemony and Socialist Strategy: Towards radical democratic politics*, Londen, Verso, 2001, p. 198.
- LEFEBVRE, H., *La production de l'espace*, Parijs, Anthropos, 1974, p. 485.
- MUNCK, R., Neoliberalism, necessitarianism and alternatives in Latin America: There is no alternative?, in: *Third World Quarterly*, 2003, 24 (3), p. 495-511.
- NIJENHUIS, G., *Decentralisation and popular participation in Bolivia: The link between local governance and local development*, Utrecht, Nederlandse Geografische Studies, 2002, p. 205.
- OLIVERAS, R., *Planeamiento Estratégico Comunitario – Método, Técnicas y Experiencias*, La Habana, Grupo para el Desarrollo Integral de la Capital, 1997, z.p.
- PECK, J. en TICKELL, A., The urbanization of neoliberalism: theoretical debates on neoliberalizing space, in: *Antipode*, 2002, 34 (3), p. 380-403.
- PIETERSE, E., *City Future: Confronting the crisis of urban development*, Londen, Zed Books, 2008, p. 206.
- PORTES, A. en HOFFMAN, K., Latin American class structures composition and change during the neoliberal era, in: *Latin American Research Review*, 2003, 38 (1), p. 41-84.
- RABINOVITCH, J. en LEITMAN, J., Urban planning in Curitiba, in: *Scientific American*, 1996, 274 (3), p. 46-54.
- RABY, D.L., *Democracy and Revolution: Latin America and Socialism today*, Londen, Pluto Press, 2006, p. 280.
- RANCIERE, J., *Disagreement: Politics and Philosophy*, Mineapolis, University of Minnesota Press, 1998, p.150.
- RODGERS, D., A symptom called Managua, in: *New Left Review*, 2005, 49, p. 103-120.
- RODGERS, D., 'Nueva Managua': The disembedded city, in: DAVIS, M. en, BERTRAND MONK, D., *Dreamworlds of neoliberalism: Evil paradises*, Londen, The New Press, 2007, p. 127-139.
- ROY, A. en ALSAYYAD, N. (eds.), *Urban informality: Transnational perspectives from the Middle East, Latin America and South Asia*, Lanham, Lexington Books, 2004, p. 338.
- SMITH, N., The Urbanization of Neoliberalism: Theoretical Debates New Globalism, New Urbanism: Gentrification as Global Urban Strategy, in: *Antipode*, 2002, 34 (3), p. 427-448.
- SOTOMAYOR, W., South American regional integration back on the agenda, <http://www.ipsnews.net>, geraadpleegd op 23 mei 2006.

- STEINBERG, F., Strategic Urban Planning in Latin America: Experiences of building the future, in: *Habitat International*, 2005, 29 (1), p. 69-93.
- SWANSON, K., Revanchist Urbanism Heads South: The Regulation of Indigenous Beggars and Street Vendors in Ecuador, in: *Antipode*, 2007, 39 (4), p. 708-728.
- SWYNGEDOUW, E., The post-political city, in: *Urban politics now*, Rotterdam, Nai, 2007, p. 239.
- SWYNGEDOUW, E., Governance innovation and the citizen: The Janus face of governance-beyond-the-state, in: *Urban Studies*, 2005, 42 (11), p 1991-2007.
- SWYNGEDOUW, E., MOULAERT, F. en RODRIGUEZ, A., New Geographies of Power, Exclusion and Injustice Neoliberal Urbanization in Europe: Large-Scale Urban Development Projects and the New Urban Policy, in: *Antipode*, 2002, 34 (3), p. 542-579.
- TAYLOR, P.J., World City Network and Planet of Slums: Access and Exclusion in Economic Globalization, in: *GaWC Research Bulletin*, 2007, 239, z.p., <http://www.lboro.ac.uk/gawc/rb/rb239.html>, geraadpleegd op 20 juni 2008.
- WALL, D.L., City Profile: Managua, in: *Cities*, 1996, 13 (1), p. 48-49.
- WALTON, M., Neoliberalism in Latin America: Good, bad or incomplete?, in: *Latin American Research Review*, 2004, 39 (3), p. 165-183.
- WEYLAND, K., Assessing Latin American neoliberalism: Introduction to a debate, in: *Latin American Research Review*, 2004, 39 (3), p. 143-149.
- WILSON, F., Towards a political economy of roads: Experiences from Peru, in: *Development and Change*, 2004, 35 (3), p. 525-546.
- ZIZEK, S., Some politically incorrect reflections on urban violence in Paris and New Orleans and related matters, in: *Urban politics now*, Rotterdam, Nai, 2007, p. 239.
- S.N., *Manual de Planificación Participativa en Municipios Predominantemente Urbanos*, La Paz, Ministerio de Desarrollo Sostenible y Planificación, Viceministerio de Participación Popular y Fortalecimiento Municipal, 1999.
- S.N., *Planificación Estratégica Participativa – El Caso de La Paz*, La Paz, Viceministerio de Planificación Estratégica y Participación Popular, 2000, z.p.